

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of Tafsir Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 2021 (Ekim/October)

Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiîler: Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde
Basra the Neglected City in the School-Based Historiography of Tafsir and Famous Exegetes of Tâbi'ün from Basra: Abū al-Āliya, al-Ḥasan al-Baṣrī, and Qatāda

Ceyda GÜRMAN

Dr. Arş. Gör, Sinop Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi,
Temel İslam Bilimleri, Tefsir Anabilim Dalı
Ph.D. Research Assistant, Sinop University, Faculty of Theology,
Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir
Sinop, Turkey
cgurman@sinop.edu.tr
<https://orcid.org/0000-0002-4136-9766>

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Arařtırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 26/07/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 11/10/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/10/2021

Atıf / Citation: Gürman, Ceyda. “Ekol Eksenli Tefsir Tarihi Yazıcılığında İhmal Edilen Şehir Basra ve Basralı Meşhur Müfessir Tâbiîler Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde”. *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/2 (Ekim/October 2021), 877-902.
<https://doi.org/10.31121/tader.974872>

İntihal: Bu makale, intihal.net yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by intihal.net. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of Tafsir Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Hız. Ömer döneminde tesis edilen (14-16/635-637), çok kısa sürede gelişip kalabalık ve kozmopolit bir nüfusa sahip olan Basra, daha hicrî I. asrın ilk yarısında siyasî ve ilmî önemi haiz bir şehir olmuştur. Burada bulunan sahâbe ve onların tedrisinden geçen tâbiûn eliyle sürdürülen tefsir çalışmaları, özellikle; Kur'an'ın harekelenme ve noktalanması, kıraat, i'râbü'l-Kur'an, mübhemâtü'l-Kur'an ve garîbü'l-Kur'an gibi Arap dili ve belâgatıyla ilgili Kur'an ilimleri alanlarında yoğunluk kazanmıştır. Bu makalede, tâbiûn dönemi Basra ulemâsı arasından tefsire katkısı bulunan isimlere atıf yapılmakla birlikte; hususiyetle müfessir kimliğiyle temâyüz etmiş ve tefsir faaliyetlerinde ön plana çıkmış Ebü'l-Âliye er-Riyâhî (ö. 93/712), Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve öğrencisi Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ele alınmıştır. Bu müfessirlerin biyografileri ile aralarındaki hoca-talebe ilişkisi ve kendilerinden sonraki dönemde telif edilmiş tefsir kaynaklarına etkileri değerlendirilmiştir. Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân*'ı, İbn Ebû Hâtîm'in (ö. 327/938) *Tefsîri'l-Kur'an*'ı ve İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsîri'l-Kur'âni'l-'azîm*'i gibi senedin tamamını nakleden tefsirlerdeki Kur'an yorumları tesbit ve tetkik edilerek değerlendirmelerde bulunulmuştur. Her birinin rivayetleri; Peygamber ve sahâbe sözüne ya da kendi reylerine ne oranda başvurdukları, fikhî veya lugavî hususiyette olmaları gibi açılardan değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bu incelemeler neticesinde, Basralı tâbiûnün tefsirlerinin en belirgin özelliklerinin ne olduğu tesbit edilmeye çalışılmıştır. Ekol eksenli tefsir tarihi yazıcılığında genellikle Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin Kûfe'ye, Ebü'l-Âliye'nin ise Medine'ye nisbet edilerek zikredilmeleri hatasının tashih edilmesi de çalışmanın temel hedefleri arasında yer almaktadır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Müfessir, Basra, Tâbiûn/Tâbi'in, Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Katâde.

Abstract

Basra, which was established in the period of ʿUmar (14-16/635-637), developed in a very short time and had a crowded and cosmopolitan population, became a city of political and scientific importance in the first half of the 1st century of Hijra. The exegesis studies carried out by many saḥāba (companions) and tābi'ūn (successors) who took lessons from them were concentrated especially in the fields Qur'anic sciences related to Arabic language and rhetoric such as vowel point and punctuation of the Qur'ān, qirā'a, i'rāb al-Qur'ān, mubhamāt al-Qur'ān and gharīb al-Qur'ān. In this article, reference is made to the names of Basra who are among the tābi'ūn and contributed to the exegesis. Abū al-ʿĀliya al-Riyāhī (d. 93/712), al-Ḥasan al-Baṣrī (d. 110/728) and Qatāda b. Di'āma (d. 117/735) who came to fore especially with the identity of exegete and became prominent in the exegesis activities have been discussed under a separate topic. The biographies of these exegetes and teacher-student relationship between them and their effects on the later periods exegesis sources were examined. The Qur'ān interpretations in the exegesis, which fully inform the chain of narrators such as al-Ṭabarī's (d. 310/923) *Jāmi' al-Bayān*, Ibn Abū Ḥātim's (d. 327/938) *Tafsīr al-Qur'ān* and Ibn Kathīr's (d. 774/1373) *Tafsīr al-Qur'ān al-'Azīm*, were identified, examined and evaluated. The narrations of each of them; the extent to which they made reference to the word of the Prophet and the companions or to their own opinions have been evaluated in terms of their fiqhī (related to rulings) or lughawī (linguistic) specifications. As a result of these examinations, it was tried to determine the most distinctive features of the exegeses of the tābi'ūns from Basra. Also one of the main objectives of the study is to correct the mistake of referring generally al-Ḥasan al-Baṣrī and Qatāda to Kūfa and Abū al-ʿĀliya to Medina in the school-based historiography of tafsīr.

Keywords: Tafsīr/Exegesis, Mufasssīr/Exegete, Basra, Tābi'ūn/Tābi'in, Abū al-ʿĀliya, al-Ḥasan al-Baṣrī, Qatāda.

Giriş

Basra, Hız. Ömer (ö. 23/644) döneminde gerçekleştirilen ilk fetihlerle kurulan (14-16/635-637); nüfusun kısa sürede arttığı, sahâbe ve tâbiûndan çok sayıda ismin yerleşim yeri olarak seçtiği siyasî ve ilmî açıdan önemli şehirlerden biridir. Yöneticiler tarafından idaresine ehemmiyet verilmiş, Horasan ve Mâverâünnehir gibi bölgelerin fethinde ve yönetiminde kritik rol üstlenmiştir. Siyasî öneminin yanı sıra Basra; sahâbe ve tâbiûndan burada meskûn pek çok isim sayesinde Mekke, Medine, Şam, Kûfe gibi ilmî ve kültürel açıdan sayılı ilim merkezleri arasına girmeyi başarmıştır. Cemal

vakası, mürtekb-i kebîre ve kader meselesi gibi siyâsî ve kelâmî tartışmalara şahit olmuştur. Hafız sahâbenin vefatları ve fetihler sonucu mevâlî nüfusun artması Kur'an kıraatinde lahne yol açmış, bu durum da Basralı Ebü'l-Esved ed-Düelî (ö. 69/688) ve yetiştirdiği talebelerin gayretleriyle Kur'an'ın noktalanma ve harekelenme faaliyetlerini başlatmıştır.

Tâbiün döneminde Basra, ilmî faaliyetlerin en hareketli olduğu merkezlerden biridir. Basra'nın merkezinde inşa edilen cami, tıpkı Medine'deki Mescid-i Nebevî gibi tefsir, hadis, fıkıh gibi ilimlerin eğitim-öğretim yeri olmuş ve şehir, dönemin en canlı ilim merkezlerinden biri haline gelmiştir. Bu çalışmada Basra'nın tefsir ilmî açısından kazandığı önem ortaya koyulmaya çalışılırken özellikle tefsir ilmine katkı sunan meşhur müfessir tâbiiler, Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Hasan-ı Basrî ve öğrencisi Katâde b. Diâme müstakil başlık altında incelenecektir.

Tefsir kaynaklarında Mekkeliler'den sonra en çok rivayeti aktarılan isimlerin Basralılar olması Basra'nın tefsirdeki yerini göstermesi açısından önemlidir. Tüm tâbiün rivayetleri arasında Mekkeliler %46'lık bir orana sahipken onlardan sonra %38'lik oranla Basralılar gelmektedir. Tefsir eserlerinde Abdullah b. Abbas (ö. 68/687) ve öğrencilerinden sonra görüşlerine en çok yer verilen isimler Hasan-ı Basrî ve Katâde'dir.¹ Katâde'nin 5726,² Hasan-ı Basrî'nin 3272³ ve Ebü'l-Âliye'nin ise 589 rivayetinin⁴ bulunduğu ifade edilmiştir. Bu tesbite göre Katâde'den gelen rivayetlerin sayısı Mücâhid'den gelen rivayet sayısından (4744) dahi fazladır.⁵ Tefsire bu orandaki katkılarına rağmen, Basra'nın günümüz tefsir çalışmalarında hak ettiği ölçüde yer aldığı söylenemez. Son asırda kaleme alınan tefsir tarihine yönelik çalışmaların ekseriyetinde tâbiün dönemi; Mekke, Medine ve Kûfe olmak üzere üç ekol çerçevesinde değerlendirilmekte ve Basra'ya bir atıf yapılmamaktadır.⁶ Ekol ek- senli bu tasnifte genellikle Basra'nın zikredilmemesi ve buradaki müfessirlerin diğer beldelere nisbet edilmeleri, hatalı değerlendirmelere yol açmıştır. Ebü'l-Âliye, Medine ekolü altında; Hasan-ı Basrî ve Katâde ise Kûfe ekolü altında zikredildiğinden onların Basra'daki tefsir faaliyetleri ve birbirleriyle ilişkileri sıhhatli ve yeterli ölçüde değerlendirilememiştir. Yine ülkemizde Hasan-ı Basrî ve Katâde

¹ Muhammed b. Abdullah el-Hudayrî, *Tefsîrî't-tâbi'în arz ve dirâse ve mukârene* (Riyad: Dârü'l-vatan, 1420/1999), 1/22.

² Hâlid b. Yûsuf, "Müfessirü's-selef ve merâtübühüm fi't-tefsîr", *el-Medhal ile'l-mensû'ati't-tefsîri'l-me'sûr*, ed. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr vd. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017), 1/297.

³ Hâlid b. Yûsuf, "Müfessirü's-selef", 1/309-310.

⁴ Hâlid b. Yûsuf, "Müfessirü's-selef", 1/336.

⁵ Hâlid b. Yûsuf, "Müfessirü's-selef", 1/297.

⁶ Muhammed Hüseyin ez-Zehabî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn* (Kahire: Dârü'l-hadîs, 1426/2005), 1/92 vd.; Mennâ el-Kattân, *Mebâbis fî 'ulûmî'l-Kur'an* (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995), 330; İsmail Cerrahoğlu, *Tefsîr Tarîhi* (Ankara: Fecr Yayınları, 2014), 112-113; Zeki Duman, *Uygulamalı Tefsîr Usûlü ve Tarîhi Başlangıcından Tedvîn Dönemine Kadar* (Kayseri, 1992), 143-144; Muhsin Demirci, *Tefsîr Tarîhi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006), 89.

hakkında müstakil çalışmalar⁷ bulunmakla birlikte diğer Basralı sahâbe ve tâbiûnun tefsir ilmine katkıları incelenmemiş, Ebü'l-Âliye hakkında bir çalışma kaleme alınmamıştır. Dolayısıyla bu makale, bahsedilen hatalı ya da eksik hususlara dikkat çekmek suretiyle Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin Basra'daki mevkileri ve ilmî faaliyetleri ile tefsir görüşleri hakkında bilgi vermeyi ve alandaki boşluğu doldurmayı hedeflemektedir.

1. Basralı Müfessir Tâbiûnun Tefsirine Genel Bakış

Ebü'l-Âliye er-Riyâhî, Hasan-ı Basrî ve öğrencisi Katâde b. Diâme haricinde Basra'da tefsir açısından önemli gerek sahâbe gerek tâbiûn halkasından başka isimler de vardır. Hz. Ömer tarafından 17/638 senesinde Basra valiliğine atanan Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö. 42/662), belde halkının eğitim-öğretimini sağlamak için aralarında İmrân b. Husayn (ö. 52/672) ve Enes b. Mâlik'in (ö. 93/711) de bulunduğu bir grup sahâbeyle birlikte Basra'ya yerleşmiştir.⁸ Makalenin ilerleyen kısımlarında değinileceği üzere Abdullah b. Abbas'ın buradaki tefsir faaliyetlerinde ayrı bir yeri vardır. Basralı tâbiûn onun bilgisinden çokça istifade etmiş ve ondan rivayette bulunmuştur. İlmî hayatta ismi geçen bir diğer sahâbî Semüre b. Cündeb'tir (ö. 60/680). Onun özellikle hadis alanında şöhret kazandığını, tefsire katkısının ise sınırlı olduğunu söyleyebiliriz. Semüre'nin oğullarına bıraktığı bir hadis risalesinin olduğu ve Muhammed b. Sîrîn'in (ö. 110/729) bu risaleyi övdüğü aktarılmıştır.⁹ Tefsir kaynaklarındaki rivayetlerinin sayısı ise son derece azdır.¹⁰

Basralı tâbiûndan tefsir ilmine katkı sunan; Ebü'l-Esved ve öğrencileri Nasr b. Âsım (ö. 89/708) ile Yahyâ b. Ya'mer (ö. 89/708), Abdurrahman b. Ebû Bekre (ö. 79/698), Abdullah b. Abbas'ın talebesi Ebû Şa'sâ Câbir b. Zeyd (ö. 93/712), Ebû Osman en-Nehdî (ö. 100/718), Ebû Kılâbe el-Cermî (ö. 104/722), muhadram Ebû Recâ İmrân b. Mîlhân el-Utâridî (ö. 105/723), Ebû Nadre Münzir b. Mâlik (ö. 108/726), Muhammed b. Sîrîn, Kâdî İyâs b. Muâviye b. Kurre (ö. 122/740), Sâbit b. Eslem (ö. 127/744), Yahyâ b. Ebû Kesîr (ö. 129/747), Eyyûb b. Keysân es-

⁷ Etem Levent, *Çağlara Işık Tutan Hasan-ı Basrî'nin Hayatı-Öğretim ve Tefsir Yöntemi* (İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2005); Fahri Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1977).

⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halîfe*, thk. Ekrem Ziyâ el-Umerî (Riyad: Dâru Tayyibe, 1405/1985), 135; Ahmed b. Yahyâ el-Belâzürî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ' Ömer Enîs et-Tabbâ' (Beyrut: Müessesetü'l-maârif, 1407/1987) 531; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Mısır: Dâru'l-maârif, 1969), 4/71; Muhammed b. Hibbân, *Kitâbü's-Sikât*, thk. Muhammed Abdülmuîn Han (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973), 3/222; İbn Hacer el-Askalânî, *Tebzîbü't-Tebzîb*, thk. İbrâhim ez-Zeybek-Âdil Mürşid (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.), 3/406.

⁹ Muhammed b. İsmâil el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir* (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1958), 2/2, 176; Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc el-Mizzî, *Tebzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1403/1983), 12/133; İbn Hacer, *Tebzîbü't-Tebzîb*, 2/116.

¹⁰ Misal için bk. Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir-Ahmed Muhammed Şâkir (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ts.), 13/309; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme (Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999), 1/709; 3/526.

Sahtiyânî (ö. 131/749), Yûnus b. Ubeyd (ö. 139/756), Dâvûd b. Ebû Hind (139/756), Rebî' b. Enes (ö. 140/757), Âsım el-Ahvel (ö. 142/759), Hâlid b. Mihrân el-Hazzâ (ö.142/758), Süleyman b. Tarhân et-Teymî (ö. 143/761) ve Humejd b. Ebû Humejd et-Tavîl (ö. 143/760) gibi isimler bulunmaktadır.¹¹

Kadın tâbiûndan Hasan-ı Basrî'nin annesi Hz. Ümmü Seleme'nin (ö. 62/681) azatlısı Hayre bint Yesâr (ö. ?), Muâze el-Adeviyye (ö. 83/702) ve Muhammed b. Sîrîn'in kardeşi Ümmül-Hüzeyl Hafsa bint Sîrîn'in (ö. 101/719) ise özellikle Basralı kadınların eğitiminde rol aldıkları görülmektedir. Muhammed b. Sîrîn'in, "Kur'an'a dair bir müşkil karşışlaştığınızda Hafsa'ya sorun, bunu nasıl okuyor?" sözü Hafsa'nın Kur'an ve tefsir ilmindeki bilgisine işaret etmektedir.¹²

Basralı müfessir tâbiûnun Kur'an'ı tefsir yöntemlerine bakıldığında, genel hatlarıyla tefsirlerindeki ana konu ve ortak özelliğın dilsel izahlar olduğu görülmektedir. Onların Arap dili ve nahiv ilmindeki yetkinlikleri tefsirlerine de yansımış; her biri, sarf ve nahve yönelik gramer izahları, şiir ile istişhâd, kısa kelime tahlilleri, garib ve müşkil kelimelerin yorumları gibi lugavî hususiyetli açıklamalara yönelmiştir. Tâbiûn tefsirinin karakteristik özelliklerinden olan ve Medineli tâbiûnun rivayetlerine de çokça yansıyan fikhî açıklamaların ise Basralı müfessirlerin tefsirinde aynı yoğunlukta yer aldığı söylenemez. Örneğın; Ebû'l-Âliye'nin tefsirinde ahkâm âyetlerine dair sınırlı rivayet bulunmaktadır. Abdürrezzâk b. Hemmâm'ın (ö. 211/826) *Musannef*'inde Katâde'nin, İbn Kudâme'nin (ö. 620/1223) *el-Muğnî*'sinde ise Hasan-ı Basrî'nin fikhî görüşlerine dair çok sayıda rivayet tesbit edilmekle birlikte,¹³ Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ındaki fikhî açıklamaları, tefsirlerinin esasını oluşturacak oranda değildir. Bir başka ifadeyle lugavî hususiyetli izahlar ve kelime tahlilleri onların tefsirlerinin en bariz özelliğı olup; fikhî izahlar, tefsirlerinde aynı belirginlikte yer almamıştır. Bu konuyla ilgili olarak; sonraki dönemlerde; Kûfe'de Ebû Hanîfe, Medine'de Mâlik b. Enes ve Bağdat'ta Ahmed b. Hanbel gibi isimler ön plana çıkarken, Basra'nın fıkıhta temayüz eden ve fikhî geleneğın devam ettiricisi bir isme sahip olmadığı ifade edilmiştir.¹⁴ Nitekim bir asır kadar sonra başlayan i'râbü'l-Kur'an, icâzü'l-Kur'an ve garîbü'l-Kur'an gibi Arap dili ve belâgatıyla ilgili Kur'an ilimleri alanında

¹¹ İbn Hibbân'ın, *Meşâbiru 'ulemâi'l-emsâr*'ında Basralı elli bir sahâbe ile doksan iki tâbiûn hakkında bilgi verilmektedir. Bk. Muhammed b. Hibbân, *Meşâbiru 'ulemâi'l-emsâr*, thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyid eş-Şûrâ (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1416/1995) 47-54, 112-124.

¹² Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Ömer (Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001), 10/448; Hâlid b. Hüseyin, *Câmi'u abbârî'n-nisâ min Şeyru a'lâmi'n-nübelâ* (Riyad: Mektebetü'r-rüşd, 1425/2004), 403. Basra'nın tefsir ilmindeki yeri ve Basralı müfessir sahâbe ve tâbiûn hakkında bilgi için bk. Ceyda Gürman, "Hicri I. Asırda Basra ve Tefsir İlmi Açısından Önemi", *Hicri Birinci Asırda İslami İlimler*, ed. Hidayet Aydar vd. (İstanbul: Ensar Yay., 2020), 1/501- 530.

¹³ Fahri Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doçentlik Tezi, 1977), 97; Hudayrî, *Teşvîrü't-tâbi'in*, 1/241.

¹⁴ Emîn el-Kudât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra hatte'l-karni'l-sâlisi'l-hicri* (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998), 60.

Basralı isimler öncü olmuştur. Örneğin, Ma‘mer b. Müsennâ’nın (ö. 209/824) *Mecâzîl-Kur‘ân* adlı çalışması Kur‘an tefsiriyle ilgili ilk eserlerden kabul edilmektedir.¹⁵

Basralı müfessirlerin ön plana çıktığı ilmî alanlardan bir diğeri kıraatlerdir. Ebü'l-Esved ed-Düelî ve öğrencileri tarafından Kur‘an’ın harekeleme ve noktalama faaliyetleri gerçekleştirilmiş; Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî, Nasr b. Âsım, Mâlik b. Dînâr (ö. 131/748’den önce) gibi Basralı ulemâdan oluşan bir grup, Kur‘an’ın kelime ve harflerinin sayısının tesbitine yönelik çalışmalarda bulunmuştur.¹⁶ Ebü'l-Âliye, kıraatini Übey b. Ka‘b (ö. 33/654), Zeyd b. Sâbit (ö. 45/665) ve Abdullah b. Abbas gibi sahâbeden almıştır.¹⁷ Hasan-ı Basrî’nin kıraati on dörtlü taksimat içerisinde yer alırken; Katâde, kıraatini Ebü'l-Âliye ve Hasan-ı Basrî’den almış, tefsirinde birden fazla kıraate başvurarak zaman zaman aralarında tercihler yapmıştır.¹⁸

Basralı tâbiûn müfessirlerin; Hz. Peygamber’den kendilerine merfû olarak ulaşan rivayetlerle âyetleri tefsir etmelerinin yanı sıra genelde sahâbe sözüne ve kendi re‘ylerine başvurdukları söylebilir. Burada “kendi re‘yleri” tabiri ile kastedilen, senedi kendilerinde son bulan tüm rivayetlerdir. Fakat tabi ki bu yorum ve haberlerin, tamamen ve sadece kendi fikirlerinden müteşekkil olduğu iddia edilemez. Kimi zaman birden fazla isimden öğrendikleri haberi, senedini zikretmeden aktarmaları söz konusu olabileceken diğer taraftan her birinin, haberin isnadına atfettikleri önem de aynı değildi. Dolayısıyla senedin kendilerinde bittiği haberlerin bir kısmının kendi re‘yleri olmayıp hocalarından öğrendikleri fakat sened vermeden aktardıkları bilgilerden olması durumu da göz önünde bulundurulmalıdır. Hasan-ı Basrî’nin de aralarında yer aldığı bazı âlimler, isnada gereken hassasiyeti göstermedikleri, sahâbeyi atladıkları veya rivayet almadıkları isimlerden aktardıkları; lafızlar arası takdim ve te‘hir yaptıkları, bazen rivayete ziyadede buldukları ya da eksik aktardıkları gibi sebeplerle eleştirilmişlerdir.¹⁹ Abdullah b. Avn (ö. 151/768); İbn Sîrîn, Kâsım b. Muhammed (ö. 107/725), Recâ b. Hayve’nin (ö. 112/730) hadisleri lafzına dikkat ederek aktardığını; Hasan-ı Basrî, İbrâhim en-Nehâî (ö. 96/714) ve Şa‘bî’nin (ö. 104/722) ise manen aktardığını söylemektedir.²⁰ İbn Sîrîn’in, Âsım el-Ahvel’e “Ebü'l-Âliye ve Hasan-ı Basrî’den hadis alma! Zira onlar hadisi

¹⁵ Bu eser, M. Fuat Sezgin tarafından tahkik edilerek iki cilt halinde 1954-1962 yılları arası yayımlanmıştır. Bk. Ebü Ubeyde Ma‘mer b. Müsennâ, *Mecâzîl-Kur‘ân* 2 Cilt, thk. M. Fuat Sezgin (Kahire: Muhammed Sâmî Emin el-Hancı, 1954-1962).

¹⁶ Bedrüddin Muhammed ez-Zerkeşî, *el-Burbân fî ‘ulûmîl-Kur‘ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim (Kahire: Dârü't-türâs, 1404/1984), 1/249.

¹⁷ Şemsüddin İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*, thk. Gotthelf Bergstraesser (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, 2006), 1/259.

¹⁸ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 2/24; Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri*, 118; Abdullah Ebussuûd el-Bedr, *Tefsîru Katâde: dirase li'l-müfessir ve menbeci tefsîrihi* (Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1399/1979), 129.

¹⁹ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi‘în*, 1/220-221; Kudât, *Medresetü'l-hadîs fi'l-Basra*, 386; Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri*, 92.

²⁰ Kemâlüddin İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-taleb fî târihi Haleb*, thk. Süheyl Zekkâr (Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.), 10/3624.

kimden aldıklarına dikkat etmiyorlar.” demesi dikkat-i câlibdir.²¹ Bu durum tefsirlerine de yansımış; İbn Sîrîn, tefsirinde merfû ve mevkuf rivayetlere daha çok başvururken Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî ve Katâde genellikle aldıkları bilgiyi sahibine ulaştırmadan ya da kendi re'yelerine başvurarak tefsir etmişlerdir.

İsnad ve lafzen aktarmadaki ihtilafı tutumun benzeri “yazı” konusunda da görülmektedir. Hadislerin yazımını tasvip edenlerin yanı sıra İbn Sîrîn gibi hoş görmeyenler de vardı.²² Katâde, kendisine “Duyduğumuzu yazalım mı?” diye sorulduğunda “Seni yazmaktan alıkoyan nedir ki?” demiş ve “Musa: ‘Onların bilgisi Rabbimin katında bir kitapta yazılıdır. Rabbim yanılmaz ve unutmaz.’ dedi.” şeklindeki Tâhâ 20/52. âyeti okuyarak yanıt vermiş, ilmin zâyi olmaması için yazılmasının gerekliliğini vurgulamıştır.²³ Yine bu tutum Kur'an'ın noktalama ve harekeleme işinde de kendini göstermiş; İbn Sîrîn, Kur'an'a bir ziyade olmasından endişe ederken Hasan-ı Basri ise doğru okuma ve öğrenme için noktalama ve harekelemenin gerekli olduğunu savunmuştur.²⁴

Bu genel değerlendirmeden sonra, Basra'daki tefsir faaliyetlerinde ön plana çıkan ve tefsir kaynaklarında önemli sayıda rivayeti bulunan Ebü'l-Âliye, Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin tefsir ilmindeki mevkiî ve tefsirlerinin özellikleri müstakil başlık altında ele alınacaktır.

2. Ebü'l-Âliye

Tâbiûnun büyüklerinden muhadram Ebü'l-Âliye Rufe' b. Mihrân er-Riyâhî el-Basrî, 6/627 yılında Basra'da doğmuş, altı yaşındayken Hz. Peygamber'in vefatından iki yıl kadar sonra müslüman olmuş ve 93/712 yılında Basra'da vefat etmiştir.²⁵ Hadis otoritelerince sika kabul edilen Ebü'l-Âliye; Ömer b. el-Hattâb, Übey b. Ka'b, Ebû Zer el-Ğifârî (ö. 32/653), Abdullah b. Mes'ûd (ö. 32/652), Ali b. Ebû Tâlib (ö. 40/661), Ebû Mûsâ el-Eş'ârî, Zeyd b. Sâbî, Âişe bint Ebû Bekr (ö. 58/678), Ebû Hüreyre (ö. 58/678), İbn Abbas, Enes b. Mâlik gibi sahâbeden ve tâbiî Ebû Müslim el-Havlânî'den (ö. 62/681) rivayette bulunmuştur. Kendisinden Hafsa bint Sîrîn, Muhammed b.

²¹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî 'ilmi'r-rivâye* (Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1938), 222.

²² Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdül-ilm*, thk. Sa'd Abdülgaffâr Ali (Kahire: Dârü'l-istikâme, 1429/2008), 95.

²³ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 13/511; Ayrıca bk. Murtaza Köse, “Tâbi'ün Fukahasından Basralı Fakih Katâde b. Diâme (v. 117/735) ve Bazı Fikhî Görüşleri”, *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 225.

²⁴ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/226.

²⁵ Buhârî, *et-Târibü'l-kebir*, 2/2, 326; Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, thk. Beşşâr Avvâd Mahmûd (Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 1417/1996), 4/207; İbnü'l-Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, 1/259; Abdüsselâm Hamdân Avde el-Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye Rufe' b. Mihrân er-Riyâhî cem'*, *teisîk ve dirâse* (Ümmü Dermân: Câmiatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve 'ulûmi'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1415/1995), 19. Vefat tarihi için 90/709 yılı da zikredilmektedir. Bk. İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 9/111, 116; Ebü'l-Kâsım İbn Asâkir, *Târibü medîneti Dimaşk*, thk. Muhibbuddin Ebû Saïd Ömer b. Garâme el-Amrî (Beyrut: Dârü'l-fikr, 1416/1996), 18/159, 190). Buhârî, İbn Hibbân ve Zehebî 93/712 yılını tercih etmektedirler. Bk. Buhârî, *et-Târibü'l-kebir*, 2/2, 326; İbn Hibbân, *Sikât*, 4/239; Şemsüddin Muhammed ez-Zehebî, *Tezkîretü'l-huffâz* (Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-ilmîyye, ts.), 1/62. Vefat tarihiyle ilgili değerlendirme için bk. Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 50-54.

Sîrîn, Katâde, Dâvûd b. Ebû Hind, Rebî' b. Enes, Hâlid el-Hazzâ, Âsım el-Ahvel, Şu'ayb b. Habhâb (ö. 131/748), Ebû Halde Hâlid b. Dînâr (152/769) gibi tâbiûn iştmiştir.²⁶ Aynı zamanda kıraat bilgisinde de ön plana çıkan Ebü'l-Âliye kıraatini arz yoluyla Übey b. Ka'b, Zeyd b. Sâbit ve Abdullah b. Abbas'tan almış, kendisinden ise Şu'ayb b. Habhâb, Rebî' b. Enes ve A'meş (ö. 148/765) kıraat öğrenmiştir. Kıraat-i seb'a kârîsi Ebû Amr b. A'lâ (ö. 154/771) Ebü'l-Âliye ile yirmi küsur yıl geçirmiş ve ondan rivayette bulunmuştur.²⁷

Tefsirin yanı sıra kıraat ve hadis ilimlerinde de ilmî vukûfiyete sahip Ebü'l-Âliye hakkında İbn Ebû Dâvûd (ö. 316/929) "Sahâbeden sonra Kur'an'ı Ebü'l-Âliye'den daha iyi bilen yoktur, sonra Saîd b. Cübeyr sonra Süddî sonra da Süfyân es-Sevrî gelir." demektedir.²⁸ Bir tefsiri olduğu ve Rebî' b. Enes'in bu tefsiri naklettiği ifade edilmiştir.²⁹ Ebû Ca'fer er-Râzî (ö. 130/748) → Rebî' b. Enes → Ebü'l-Âliye tariki ile Taberî ve İbn Ebû Hâtım tefsirlerinde çok sayıda rivayetinin bulunması, günümüze ulaşmasa da bahsedilen tefsirin varlığına işaret etmektedir. Rebî' b. Enes'in bu tefsiri, Ebü'l-Âliye'den naklettiği ve kendisinden hiçbir şey katmadığı söylenmiş ve bu cihetle Süddî'nin durumuna benzetilmiştir. Süddî'nin de hocası Abdullah b. Abbas'tan rivayet etmekten başka kendisinden bir şey katmadığı ifade edilmiştir.³⁰ Bu tefsir bazen Rebî' b. Enes'e de nisbet edilmektedir.³¹

Ebü'l-Âliye'nin İbn Ebû Hâtım tefsirinde dört yüzü, Taberî tefsirinde üç yüzü aşkın rivayeti yer almakta, bu rivayetlerin ekseriyeti kendisinde son bulmaktadır. Kendi izahlarından sonra en çok Übey b. Ka'b'dan aktardığı rivayetler vardır³² ve beklenenin aksine kıraate dair olanları azdır.³³ Übey'den sonra en çok nakilde bulunduğu isim ise Abdullah b. Abbas'tır.³⁴

Ebü'l-Âliye'nin tefsirinin esasını kısa kelime tahlilleri oluşturur. Tâbiûn tefsirinde en çok yer verilen hususlardan olan fikhî izahların ise Ebü'l-Âliye tefsirinde önemli bir yer tutmadığı ve bu yönüyle tâbiûnun genelinden ayrıldığı söylenebilir.³⁵ "Siçî yaratan Rabbiniçden (بَارئِكُمْ) af dileyin" (el-

²⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 9/116; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 18/159-160; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2/361, 585, 4/8; A.mlf., *Tezkiiretü'l-huffâz*, 1/61.

²⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/207-208; A.mlf., *Tezkiiretü'l-huffâz*, 1/61; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nibâye*, 1/259.

²⁸ İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 18/177; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/207; İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nibâye*, 1/259.

²⁹ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/23.

³⁰ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/23.

³¹ Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 66.

³² Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 3/53; 4/261, 278; 7/95; 9/421; 10/560; 11/432; 12/8, 11; 13/238; 15/69, 299; Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vili âyi'l-Kur'an*, thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türki (Cize: Dâru Hicr, 1422/2001), 15/114, 504; 16, 311; 17/296, 303, 327; 19/637; 24/128, 134, 136, 727.

³³ Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 6/196; 10/560; 15/58, 299; thk.Türki, 15/114, 115; 22/639.

³⁴ Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 3/54; 4/126; 5/217; 8/457, 475; thk.Türki, 15/115; 18/636; 22/24, 40.

³⁵ Fikhî açıklamalarına örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 3/534; 4/220; 5/125; 8/159; 9/125.

Bakara 2/54) âyetindeki خَالِقِكُمْ kelimesini (sizi yaratan);³⁶ “Biz de bakandan ayrılmaları sebebiyle, zâlimlere gökten bir azap (رجزا) indirdik.” (el-Bakara 2/59) âyetindeki الغضب (gazap);³⁷ ve “Yeryüzünde bozgunculuk yaparak fesat çıkarmayın (ولا تعثوا).” (el-Bakara 2/60) âyetindeki ولا تعثوا ibaresini لا تسعوا (fesad için koşturmayın)³⁸ şeklinde tefsir etmiştir. Yine “İnsanlara güzel söz (حسنًا) söyleyin” (el-Bakara 2/83) âyetindeki güzel sözü, “marûf” (معروف);³⁹ “Allah’ın boyası” (el-Bakara 2/138) ifadesini, “Allah’ın dini”;⁴⁰ “Kim tağutu inkâr edip Allah’a iman ederse...” (el-Bakara 2/256) âyetindeki tâğûtu, “sâhir (büyücü)”;⁴¹ “De ki Ey ehl-i kitap! Aramızdaki ortak söze gelin.” (Âl-i İmrân 3/64) âyetindeki ortak sözü ise “Allah’tan başka ilah yoktur.” şeklinde açıklamıştır.⁴² “Birr ve takvada yarışın!” (el-Mâide 5/2) âyetindeki “birr”i, “emredileni yerine getirmek”, “takva”yı ise “yasak olandan sakınmak” olarak mânalandırırken;⁴³ “Bu bitmez tükenmez nimettir.” (Hûd 11/108) âyetindeki “bitmez, tükenmez (غير مجدود)” ibaresini kesintisiz manâsında غير مقطوع ile;⁴⁴ et-Tîn 95/4. âyetteki في أحسن صورَةٍ ibaresini “en güzel surette” anlamında;⁴⁵ el-Kevser 108/1 âyetteki “kevsir”i ise “cennette bir nehir” şeklinde yorumlamaktadır.⁴⁶

Son dönem kaleme alınmış ekol eksenli tefsir tarihi yazımında genellikle Medine tefsir medresesine nisbetle anılan Ebü'l-Âliye’nin ilim tahsili için bir süre Medine’de bulunduğu ve ilminin ekseriyetini buradaki sahâbeden aldığı sabittir. Bununla birlikte Medine’deki tahsil hayatından sonra doğduğu ve büyüdüğü Basra’ya dönmüş ve ilim hayatını Basra’da devam ettirerek pek çok öğrenci yetiştirmiştir. Ebü'l-Âliye’nin Medine değil de Basra ilim merkezi müfessirleri arasında sayılmasının kuvvetli gerekçeleri vardır. Öncelikle; İbn Sa’d’ın *et-Tabakâ’ı*, İbn Hibbân’ın *es-Sikâ’ı* ve *el-Meşâbîrî*, İbn Asâkîr’in *et-Târîhî*, Zehebî’nin *es-Siyerî*, Süyûtî’nin *el-İtkân’ı*, Sehâvî’nin *Cemâlü’l-Kurrâ’sı* gibi temel kaynaklarda ve son dönem telif edilen Hudayrî’nin *Tefsîrü’l-tâbi’în*’i ve Etem Levent’in *Hasan-ı Basrî’nin Hayatı* adlı eserlerde Basra ehlinden sayılmıştır.⁴⁷ Nitekim, künyesi el-Basrî’dir ve el-Medenî

³⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 2/78.

³⁷ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 2/117; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm müsneden an Rasûlillah ve’s-sabâbe ve’t-tâbi’în*, thk. Esad Muhammed Tayyib (Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/ 1997), 1/122.

³⁸ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 2/123.

³⁹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 2/296; İbn Ebû Hâtim, *Tefsîrü’l-Kur’ân*, 1/161.

⁴⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 2/118.

⁴¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 5/418.

⁴² Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 6/488.

⁴³ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 9/491.

⁴⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 15/490; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, 4/352.

⁴⁵ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Şâkir, 24/511.

⁴⁶ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, thk. Türki, 24/681; İbn Kesîr, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-‘azîm*, 8/502.

⁴⁷ İbn Sa’d, *et-Tabakâtü’l-kebir*, 9/111-116; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 18/159, 173; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4/239; A.mlf., *Meşâbîru’l-‘ulemâ’i’l-emsâr*, 120; Alemüddin Ali b. Muhammed es-Sehâvî, *Cemâlü’l-kurrâ ve kemâlü’l-ikerâ*, thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb (Mekke: Mektebetü’t-türâs, 1408/1987), 2/427; Zehebî, *Siyeru’l-‘ulâmi’n-nübelâ*, 4/207; Zehebî, *Tezâkirü’l-huffâz*, 1/61; Celâlüddin es-Süyûtî, *el-İtkân fî ‘ulûmi’l-Kur’an*, thk. Merkezü’d-dirâsâti’l-Kur’âniyye

künyesi bulunmamaktadır. “Basra ehli içerisinde ilim bakımından İbrâhim en-Nehaî’ye en çok benzeyen Ebü’l-Âliye’dir.”⁴⁸ denmiş ve Basralılar arasındaki kıyasta zikredilmiştir. Yine Basra’nın önemli kurrâlarından sayılan Ebü’l-Âliye, Haccâc (ö. 95/714) tarafından Kur’an’ın, sûre, âyet, kelime ve harflerinin tesbiti için seçtiği Basralı âlimler arasında yer almıştır. Kıraat-i seb‘a kârîsi Basralı Ebû Amr b. A‘lâ, Ebü’l-Âliye ile yirmi küsur yıl geçirmiş ve ondan rivayette bulunmuştur.⁴⁹ Ebü’l-Âliye’den rivayet eden Katâde, Hafsa, İbn Sîrîn, Dâvûd, Hâlid b. Mihrân, Âsım, Ziyâd b. Husayn b. Kays er-Riyâhî (ö. [?]), Ebû Amr b. A‘lâ ve Hâlid b. Dînâr gibi talebelerinin hepsi Basralıdır. Yukarıda zikrettiğimiz Ebü’l-Âliye’ye nisbet edilen tefsir kitabını rivayet eden ve en başta gelen talebelerinden olan Rebî‘ b. Enes de Basralıdır.

Sahâbenin çoğunluğu Medine’de ikamet ettiği için rihleler buraya yapılıyor ve diğer belde âlimleri sahil habere ulaşma maksadıyla burada ilim tahsil ediyorlardı. Ebü’l-Âliye’nin “Biz Basra’da Rasûlullah’ın ashâbından işitiyor; fakat Medine’ye gelip bizzat kendilerinden işitmedikçe razı olmuyorduk.”⁵⁰ ifadesi de bu durumu göstermektedir. Dolayısıyla ilim maksadıyla Medine’ye gelip sonra beldesine dönen ulemâ nasıl Medineli olmuyorsa Ebü’l-Âliye de Medineli sayılamaz. Bu duruma Zir b. Hubeş (ö. 82/701) misal verilebilir. Kûfe’de doğup büyüyen, Kûfe ehli arasında sayılan ve yedi kıraat imamından Kûfe imamı Âsım’ın da hocalarından olan muhadram tâbînden olan Zir, bir müddet Medine’de bulunmuş ve Übey b. Ka‘b’dan tefsir ve kıraat eğitimi almıştır. Übey’in ona söylediği ‘Kur’an’da benden sorup öğrenmediğin bir tek âyet bırakmak istemiyorsun.’ sözünden aralarındaki hoca-talebe ilişkisinin uzun süre devam ettiğini ve Zir’in, Übey’den kıraatin yanı sıra tefsir ve diğer Kur’an ilimleri alanında da çok şey öğrendiğini söylemek mümkündür.⁵¹ Bununla birlikte, her ne kadar Medine’de belli bir süre yaşamış, eğitim hayatı geçirmiş ve Übey’den istifade etmiş olsa da Zir, nasıl Kûfe ehlinden sayılıyor ve Medineli kabul edilmiyorsa Ebü’l-Âliye’yi de aynı şekilde Medineli kabul etmek hatalı olur. Yine Basralı diğer ulemâ da Medine ehli ile sıkı iletişim içerisindeydi. Katâde’nin, Saîd b. Müseyyeb’den (ö. 94/713) en çok rivayet eden râvî olduğu söylenmiştir.⁵² Eyyûb es-Sahtiyânî’nin de İbn Sîrîn’den sonra en çok rivayette bulunduğu isimlerden

(Medine: Mücemmaü’l-Melik Fehd li-tübâati’l-Mushafi’s-Şerif, ts.), 2/476; Hodayrî, *Tefsîrî’l-tâbi’in*, 2/88, 444; Levent, *Hasan-ı Basrî’nin Hayatı*, 29, 145.

⁴⁸ Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, 4/209; Hâlid b. Yûsuf, “Târîhu tefsîri’s-seleP”, *el-Medhal ile’l-me’sû’ati’t-tefsîri’l-me’sûr*, ed. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr vd. (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017), 1/223.

⁴⁹ Zerkeşi, *Burbân*, 1/249; Zehebî, *Siyerü a‘lâmi’n-nübelâ*, 14/207-208; A.mlf., *Tezkiretü’l-huffâz*, 1/61; İbnü’l-Cezerî, *Gâyetü’n-nihâye*, 1/259.

⁵⁰ İbn Sa‘d, *et-Tabakâti’l-kebir*, 9/112; İbn Asâkîr, *Târîhu medîneti Dımaşk*, 18/174.

⁵¹ Tayyar Altıkulaç, “Zir b. Hubeş”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2013), 44/449.

⁵² Hodayrî, *Tefsîrî’l-tâbi’in*, 1/251.

biri, Abdullah b. Ömer'in (ö. 73/693) mevlâsı Medinelî Nâfi'dir (ö.117/735).⁵³ Bu durumla birlikte ne Katâde ne de es-Sahtiyânî Medineliler arasında sayılmıştır.

Ebü'l-Âliye'nin "Basra'da Ömer'in hilafeti döneminde Abdullah b. Kays'ın arkasında namaz kıldım."⁵⁴ sözü, onun daha Hz. Ömer'in hilafeti döneminde (13/633-23/644) Basra'da bulunduğu işaret etmektedir. Ebü'l-Âliye başta Übey b. Ka'b olmak üzere Medinelî sahâbenin tamamından istifade etmiş bununla birlikte Basra'ya döndükten sonra Basra valiliği yıllarında (36/657-40/661)⁵⁵ Abdullah b. Abbas'tan 'rab öğrenmiş, kıraat ve tefsir ilimlerini tedarik etmiştir.⁵⁶ "İbn Abbas Basra'da iken ona sordum." "İbn Abbas, Basra mescidinde namaz kılıyordu..."⁵⁷ şeklindeki rivayetlere göre İbn Abbas'tan onun Basra'da olduğu yıllarda istifade etmiştir. Buhârî'nin *Sahîb*'indeki on iki rivayetinin on tanesi İbn Abbas'tan aktarılırken, Kütüb-i Sitte'deki rivayetlerinin de çoğunluğu yine İbn Abbas'tandır.⁵⁸ "İbn Abbas, beni Kureyş'ten yükseğe oturtur, iltifatta bulunur ve 'İlim, saygın kimsenin saygınlığını arttırır, köleyi ise tahta oturtur.' derdi"⁵⁹ sözü İbn Abbas tarafından ilmüne hürmeten saygı gördüğünü göstermektedir.

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1971), Ebü'l-Âliye için "Tefsir ilmini Abdullah b. Abbas'tan öğrenmiştir. Tefsirde en ziyade üstadı İbn Abbas'a istinad eder." demektedir.⁶⁰ Bununla birlikte en önemli hocalarından birinin İbn Abbas olması onu Mekkeli tâbiûn arasında zikretmeyi gerektirmediği gibi Übey'den aldığı ilim sebebiyle Medineliler arasında zikretmeyi de gerektirmemektedir. Tâbiûn dönemi tefsirini ekol eksenli ele alan Hudayrî, Ebü'l-Âliye'nin tefsir yöntemine dair değerlendirmesinde, onun Mekke ekolüne yakın olduğunu ifade etmekte ve bu durumu hem İbn Abbas ile yakınlığına hem hacca altmış altı kez gidip gelmesi ve Mekke'de sıkça bulunmasına bağlamakta ve Ebü'l-Âliye'nin Mekke ekolüyle benzerlik arzettiği yanları maddeler halinde sıralamaktadır.⁶¹ Bu tesbit de bizim değerlendirmemizle örtüşmektedir.

⁵³ Ömer Faruk Maden, *Hicrî II. Asır Ehl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 70.

⁵⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 5/217.

⁵⁵ Taberî, *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*, 4/543, 5/141; Ebü'l-Fidâ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, thk. Abdullah b. Abdilmuh-sin et-Türkî (Cize: Dâru Hicr, 1417-1418/1997-1998) 10/471, 685. İbn Abbas'ın valilik süresine dair muhtelif tarihler zikredilmekle birlikte, burada *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*'taki tarihler esas alınmıştır.

⁵⁶ İbnü'l-Cezerî, *Gâyetü'n-nihâye*, 1/259; Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 79.

⁵⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 5/217.

⁵⁸ Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 82.

⁵⁹ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebîr*, 9/113; İbn Asâkir, *Târîhu medîneti Dimaşk*, 18/177; Zehebî, *Sijyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/208; Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/420; Hâlid b. Yûsuf, "Târîhu tefsîri's-selef", 1/231; Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 57.

⁶⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn* (İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973), 1/264.

⁶¹ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/292-293.

Kısaca Ebü'l-Âliye, Basra ulemâsı arasında yer almaktadır. Hayatının bir dönemini Medine'de ilim tahsili için geçirdikten sonra tekrar doğup büyüdüğü Basra'ya dönmüş ve burada Abdullah b. Abbas'tan tefsir, hadis ve fıkıh öğrenmeye devam etmiştir. Aynı zamanda Basra'da birçok öğrenci yetiştirmiştir. Basralı tâbiûn ondan istifade etmiş, tefsir ve kıraat alanında Basra'nın önde gelen ulemâsı arasında sayılmış ve şöhret kazanmıştır.

Ülkemizde genel olarak erken dönemle ilgili tefsir çalışmaları yetersiz olduğu gibi Ebü'l-Âliye hakkındaki çalışmalar da istenilen düzeyde değildir ve bugüne kadar hakkında yapılmış herhangi bir ilmi ya da akademik çalışma bulunmamaktadır. “Ârâû Ebü'l-Âliye fi't-tefsîr” ismiyle Ezher Üniversitesi'nde ve “Tefsîru Ebü'l-Âliye” ismiyle Sûdan'da birer doktora tezi ve Riyad'da birbirinin mütemmimi olacak şekilde Fâtihâ'dan Nâs sûresine kadar onun tefsir rivayetlerini muhtevi iki yüksek lisans çalışması bulunmaktadır.⁶² Fıkıh alanında ise “Ebü'l-Âliye er-Riyâhî ve ârâühü'l-fıkhiyye: dirâse mukârene” adında yüksek lisans tezi yapılmıştır.⁶³

3. Hasan-ı Basrî

Ebû Saîd Hasan b. Ebü'l-Hasan b. Yesâr, 21/642 yılında Medine'de doğmuştur. Babası Yesâr, Basra'dan Medine'ye getirilen esirlerden olup, Zeyd b. Sâbit ya da Enes b. Mâlik'in halası Rubey bint Nadr'ın (ö. [?]) azatlısıdır. Annesi Hayre ise Hz. Ümmü Seleme'nin mevlâsıdır ve Hasan-ı Basrî aynı zamanda süt annesi de olan Ümmü Seleme'den çok şey öğrenmiştir.⁶⁴ Medine'de büyüüp yetişen, ashâbın neredeyse tamamından ilim tahsil eden Hasan-ı Basrî 37/657 yılında ailesiyle birlikte Basra'ya yerleşmiş ve vefat edene kadar (110/728) hayatını burada idame ettirmiştir.⁶⁵ Basra'da sahâbeden Ebû Mûsâ, Semüre, İmrân, İbn Abbas, Mugîre b. Şu'be (ö. 50/670), Ma'kıl b. Yesâr (ö. 59/679) ve Enes b. Mâlik'ten ilim almış, Hittân b. Abdillâh er-Rekkâşî'den (ö. 80/699 civarı) kıraat öğrenmiştir. Basralı tâbiûnun neredeyse tamamı Hasan'dan rivayet etmiştir. En önemli öğrencileri Katâde, Amr b. Ubeyd (ö. 144/761), Yûnus b. Ubeyd ve Humeyd et-Tavîl'dir.⁶⁶ Her ne kadar bazı kaynaklarda Ebü'l-Âliye'den de kıraat aldığı zikredilse de onun Ebü'l-Âliye ile iletişimi

⁶² Ebû Ferha Hüseyinî, *Ârâû Ebü'l-Âliye fi't-tefsîr* (Kahire: Câmiatü'l-Ezher, Doktora Tezi, 1990), 560; Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 588; Halife b Câsim b. Muhammed, *Tefsîru Ebü'l-Âliye min evveli sûrati'l-Fâtîha ilâ âhiri sûrati'n-Nabl cem'an ve tabkâkan* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1409/1989), 902; Nûra bint Abdülhilâl, *Tefsîru Ebü'l-Âliye min evveli sûrati'l-İsrâ ilâ âhiri sûrati'n-Nâs cem'an ve dirâseten ve tabkâkan* (Riyad: Câmiatü'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1413/1992), 744.

⁶³ Urve İkrime Saîd Sabrî, *Ebü'l-Âliye er-Riyâhî ve ârâühü'l-fıkhiyye: dirâse mukârene* (Ümmü Dermân: Câmiatü Ümmü Dermân, Yüksek Lisans Tezi, 1996), 446.

⁶⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/157; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/563-564.

⁶⁵ Süleyman Uludağ, “Hasan-ı Basrî”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/292.

⁶⁶ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/158; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/565-566, 580; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/494; Bayram Demircigil, *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur'an Tefsirine Katkısı* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016), 58.

çok azdır. Zira Ebü'l-Âliye'nin Hasan-ı Basrî hakkında "İyiliği emreden, kötülükten sakındıran iyi bir müslümandır. Biz habere o doğmadan önce ulaştık ve bilgi sahibi olduk."⁶⁷ dediği rivayet haricinde kaynaklarda birbirleriyle iletişimine dair özel bir bilgi yer almamaktadır. Kısa bir süre siyasî vazife üstlenmiş, bu süre haricinde hayatını ilim ve irşadla geçirmiştir.⁶⁸

Hasan-ı Basrî; tefsir, kıraat, hadis, fıkıh,⁶⁹ kelimeler⁷⁰ ve tasavvuf⁷¹ alanlarının her birinde ayrıcalıklı yere sahip, etkili vaaz ve hitabetiyle meşhur çok yönlü bir âlimdir. Yedi kıraat imamından Ebû Amr b. Alâ, Hasan-ı Basrî'nin talebesidir.⁷² Hasan-ı Basrî'nin kıraati on dördlü taksim içerisinde yer almaktadır.⁷³ "Basra halkının şeyhi, Basralılar'ın imamı, Peygamber'in sahâbesine en çok benzeyen kişi" olarak zikredilmiş, Enes b. Mâlik kimi zaman "Biz işittik Hasan da işitti, biz unuttuk o ise ezberledi." diyerek Basralılar'ı Hasan-ı Basrî'ye yönlendirmiştir. Şa'bî, "Basralılar arasında ondan daha üstününü görmedim." derken, sahâbeden Ebû Katâde el-Hâris b. Rib'î (ö. 54/674) "Bu âlime tutunun. Zira re'y bakımından Hz. Ömer'e ondan daha çok benzeyenini görmedim." demektedir.⁷⁴ Haccâc'ın sûre ve âyet sayısını tesbite yönelik seçtiği Basralı âlim grup içerisinde Ebü'l-Âliye gibi Hasan-ı Basrî de yer almaktadır.⁷⁵

Basra camiinde tefsir dersleri veren ve burada Kur'an'ı baştan sona tefsir ettiği ifade edilen Hasan-ı Basrî'nin⁷⁶ kaynaklardaki tefsir rivayetleri oldukça fazladır. Taberî'nin *Câmi'u'l-beyân*'ında 1635, İbn Kesîr'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*'inde 655, Süyûtî'nin *ed-Dürri'l-mensûr*'unda ise 982 rivayeti

⁶⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/158; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/565-566, 580; İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 1/494

⁶⁸ Horasan valisi Rebî' b. Ziyâd'a katiplik, Ömer b. Abdilazîz döneminde valilik yapmıştır. Bk. Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/572.

⁶⁹ Fetvaları derlenip iki cilt halinde yayımlanmıştır. Bk. Muhammed Revvâs Kal'acî, *Mevsû'atü fıkhi'l-Hasan el-Basrî* 2 Cilt (Beyrut: Dârü'n-nefâis, 1989).

⁷⁰ *er-Reddû'l-Kaderiyye* isimli bir risalesinden bahsedilmektedir. Ona nisbet edilen eserler ve hakkında yapılan çalışmalar için bk. Abdullah Aydınlı, "Hasan Basri, Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri", *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 95-96; Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 292.

⁷¹ "Hasan-ı Basrî tarikat silsilelerinde önemli bir yer tutar. Bir silsileye göre kendisi Huzeyfe b. Yemân vasıtasıyla Hz. Peygamber'den feyiz almış, bu feyiz Hâris el-Muhâsibî ile devam etmiştir. Bu silsile daha çok Kuzey Afrika'da yaygındır. İkinci silsile Hz. Ali, Hasan-ı Basrî, Habîb el-Acemî, Dâvûd et-Tâî ve Ma'rûf-i Kerhî; üçüncüsü de Enes b. Mâlik, Hasan-ı Basrî, Ferkad Sencî, Ma'rûf-i Kerhî şeklinde devam eder." Bk. Uludağ, "Hasan-ı Basrî", 292.

⁷² Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 184.

⁷³ Kıraati hakkında genel değerlendirme için bk. Demircigil, "Hasan-ı Basrî Tefsiri ve Kur'an Kıraatine Katkısı", 67-72.

⁷⁴ İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 7/163, 171; Ebû Bekr İbn Ebû Şeybe, *el-Kitâbü'l-Musannef fi'l-ehâdis ve'l-âsâr* (Beyrut: Dârü't-tâc, 1409/1989), 7/232; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/572-573, 579.

⁷⁵ Zerkeşi, *Burbân*, 1/249; Hudayri, *Tefsîru't-tâbi'in*, 1/290.

⁷⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 4/580-581.

bulunmakta⁷⁷ ve bu rivayetlerin senedi genellikle kendisinde son bulmaktadır. Hz. Peygamber'e merfû olarak ulaşan rivayetleri azdır, sahâbeden ise en fazla Abdullah b. Abbas'tan nakletmektedir.⁷⁸

Onun her alanda bilgi sahibi olması Kur'an yorumuna da yansımış, tefsirinde; lugavî ve fikhî izahlar, kıraat, garîb lafızlar, müşkil ifadeler, emsâl, sebab-i nüzûl vb. hususiyetlere dair açıklamaları yer almıştır. Âyetleri genellikle kendi re'yiyle tefsir ettiği ve hurûf-ı mukattaayı te'vile yöneldiği görülmektedir. Meselâ "طه" âyetini⁷⁹ "Yâ racull"⁸⁰ (Ey adam!), "ص" harfini⁸¹ "Kur'an'la konuş, davranışlarını Kur'an'la karşılaştı",⁸² "nûn" harfini⁸³ ise "divit, hokka"⁸⁴ olarak tefsir etmiştir.

Hasan-ı Basrî'nin şâz kabul edilen kıraatinin Arap kabileleri ve bedevîlerin kullanımıyla örtüşmesi, Arap dili hususundaki yetkinliğini göstermektedir.⁸⁵ İmâm Şâfiî'nin "Eğer Kur'an, Hasan'ın lugatı üzere inmiştir diyecek olsaydım bu sözü, Hasan'ın fesahatini dile getirmek için söyledim." demektedir.⁸⁶ عوهدوا الطاغوت; عوهدوا عاهدوا; عُشَاوَةٌ عُشَاوَةٌ; الصَّوَّاقِعِ الصَّوَّاقِعِ kelimesini; الطَّاعِيَتِ; الطَّاعِيَتِ kelimesini ise فَأَيُّقْتُوا şeklinde okumuştur.⁸⁷ Her ne kadar Hasan-ı Basrî'nin kıraati şâz kıraatler arasında yer alsada bu durum, kıraatinin tamamının şâz olduğu anlamına gelmez; zira mütevatir kıraatler ile örtüşen okuyuşları da bulunmaktadır.⁸⁸

Yine; الَّذِينَ هُمْ عَنْ صَلَاتِهِمْ سَاهُونَ "Onlar, kaldıkları namazı ciddiye almazlar." (el-Mâûn 107/5) âyeti Ebû'l-Âliye'ye sorulduğunda "O kimse, namazı kılarken ne yaptığını, birinci rekatta mı yoksa ikincide mi olduğunu bilmez." deyince, Hasan-ı Basrî "Hayır öyle değil! O kimse, namazın vaktine dikkat etmeyen neredeyse namazın vaktini kaçırır kimsedir." demiştir. Bu tefsirle ilgili Zerkeşî (ö. 794/1392), "Ebû'l-Âliye, âyetteki harf-i cere (عَنْ) dikkat etmemiş, Hasan dikkat etmiştir. Şayet mâna Ebû'l-Âliye'nin dediği gibi olsaydı فِي yerine عَنْ harfi gelirdi. Dolayısıyla burada murad namazın vakitleridir." yorumunda bulunmuştur.⁸⁹

⁷⁷ Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 280-284; Hidayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/22.

⁷⁸ Abdüssettâr Hâmid, "Devretü'l-Basra fî tetavvuri't-tefsîr fi'l-karneyni's-sânî ve's-sâlisî'l-hicreyeyn", *Mevsû'atü'l-Basra el-hadîsiyye: el-mevsû'atü'l-fikriyye*, ed. Kahtân Abdüssettâr el-Hadîsî vd. (Basra: Câmiatü'l-Basra el-Merkezü's-Sekâfî, ts.), 25.

⁷⁹ Tâhâ 20/1.

⁸⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 16/5.

⁸¹ Sâd 38/1.

⁸² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 20/5.

⁸³ el-Kalem 68/1.

⁸⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 23/143.

⁸⁵ Abdülhamit Birişik, "Hasan-ı Basrî", *Türkiye Diyanet Vakefî İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/301.

⁸⁶ İbn Cezerî, *Gayetü'n-nihâye*, 1/213.

⁸⁷ Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 185.

⁸⁸ Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 190.

⁸⁹ Zerkeşî, *Burbân*, 1/294.

Vaaz ve etkili hitabetiyle meşhur Hasan-ı Basrî'nin ahireti çokça düşündüğü, sohbetlerinde genellikle va'id ve cehennemden bahsettiği ve hüzünlendiği söylenmektedir.⁹⁰ “Mü'min, sabahını da akşamını da hüzünlü geçirir, onun bundan başka bir hali olamaz. Zira o iki korku arasında bulunur: Biri geçmişte işlenmiş bir günah ki, Allah'ın o günahı nasıl karşılayacağı belli değildir. Diğeri ise geriye kalan bir ömür ki, devâmı müddetince hangi musibetlerle karşılaşılacağı belli değildir.” ve “Ey âdemoğlu! Sen Kur'an okuyor ve ona iman ediyorsan, dünyadaki hüznünü arttır, korkunu ziyadeleştir ve ağlamayı çoğalt.” demiştir.⁹¹ Onun irşad ve doğru yola davet eden hidayet eksenli üslûbu tefsir rivayetlerine de yansımaktadır.⁹² Örneğin; “*Rabbimiz şöyle buyurdu: Bana dua edin, duamıza icabet edeyim.*” (el-Mü'min 40/60) âyetinde “Amellerinizi yerine getirin ve sevinin. Çünkü Allah, iman edip salih amel işleyenlere icabet etmeyi üzerine sorumluluk olarak almıştır ve onlara lütfundan vereceğini arttıracaktır.” demiştir.⁹³ Vaazlarında Kur'an kıssalarına yer vermekle birlikte İsrâiliyyât'a çok dalmadığı, öğrencisi Katâde'nin de İsrâiliyyât'tan nisbeten uzak durduğu söylenmiştir. Mesela Hasan-ı Basrî, Hz. Süleymân'la ilgili; şeytanın Hz. Süleyman'ın yüzüğünü takarak onun suretine girip hükümlerini alması ve hanımlarıyla ilişkisine dair anlatılan rivayetleri reddetmektedir.⁹⁴ Yine öğrencisi Katâde'nin, Hz. Musa ve Tûr'da ayakkabılarını çıkarması, Hz. Dâvûd ve Hârut-Marût kıssaları gibi İsrailiyyât'ın çok olduğu konularda İsrailî bilgiyi aktarmada aşırıya kaçmadığı ifade edilmiştir. Bununla birlikte onun, İsrâiliyyât'tan tamamen uzak durduğu söylenemez. Nitekim Hz. Süleyman kıssasıyla ilgili uzun İsrailî bilgi verdiği rivayetler de vardır.⁹⁵

Amr b. Ubeyd'in Hasan-ı Basrî'nin tefsirini derlediği bir tefsir kitabı telif ettiği⁹⁶ ve bu eserin bir yazmasının Londra'da bulunduğu kaydedilir.⁹⁷ Mutezilî olduğu söylenen Amr b. Ubeyd'in *Câmi'u'l-beyân'da* sadece on üç rivayeti vardır ve bu rivayetler de Hasan-ı Basrî'den değildir. Amr hakkında dile getirilen Mu'tezilî olduğuna yönelik ifadeler, Taberî'nin Amr rivayetlerini tercih et-

⁹⁰ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/211.

⁹¹ Ebû Nuaym el-İsfehânî, *Hıyretü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfîyâ* (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1409/1988), 2/132-133.

⁹² Onun hidayet eksenli tefsir tarzının modern dönemde Muhammed Abdüh tarafından benimsendiği yorumunda bulunulmuştur. Bk. Abdüssettâr Hâmid, “Devretü'l-Basra fi tetavvuri't-tefsîr”, 29.

⁹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 3/486.

⁹⁴ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/247.

⁹⁵ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'în*, 1/257-258; Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri*, 66; Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 272.

⁹⁶ Fuat Sezgin, *Târibü't-türâsi'l-'Arabî*, çev. Mahmud Fehmi Hicâzî (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991), 1/1, 72.

⁹⁷ Aydın, “Hasan Basrî Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”, 95.

memesi sonucunu doğurmuş da olabilir. Dolayısıyla bu eserin Hasan-ı Basrî'ye aidiyetinin araştırılması gerekmektedir.⁹⁸ Onun el-Fâtîha'dan en-Nâs'a tüm tefsir rivayetleri bir araya getirilerek iki cilt halinde yayımlanmıştır.⁹⁹

4. Katâde b. Diâme

Basra'da 60/680 yılında doğup büyüyen Katâde es-Sedûsî, sahâbeden Enes b. Mâlik, Abdullah b. Sercis (ö. [?]) ve Ebü't-Tufeyl Âmir b. Vâsile'den (ö. 100/718); tâbiûndan ise başta Hasan-ı Basrî olmak üzere Ebü'l-Âliye, Saîd b. Müseyyeb, İbn Sîrin ve Şa'bî gibi isimlerden hadis, tefsir ve kıraat almıştır. Ondandır Eyyûb es-Sahtiyânî, Ma'mer b. Râşid (ö. 153/770), Saîd b. Ebû Arûbe (ö. 156/773), Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) ve Evzâî (ö. 157/774) işitmiştir.¹⁰⁰ On iki yıl Hasan-ı Basrî'ye talebelik etmiştir. Sekiz gün boyunca Saîd b. Müseyyeb'e sorular sorduğu bu süre sonunda Saîd'in de Katâde'ye "Artık git ey âmâ! Bende olanın hepsini aldın." dediği ve "Bana ondan daha âlim bir Iraklı gelmedi." diyerek onu övdüğü kaydedilmektedir.¹⁰¹

Katâde, devrin önemli fakihleri arasında yer almaktadır. Öğrencisi Ma'mer'in, "Zühri, Hammâd ve Katâde'den daha fakihini görmedim." sözü bu duruma işaret etmektedir.¹⁰² "Yirmi seneden beri kendi re'yimle fetva vermedim."¹⁰³ diyen Katâde'nin fikhî konulardaki hassasiyeti, Muhammed b. Süleym Ebû Hilâl'den (ö. 167/783) gelen "Katâde'ye bir mesele hakkında sordum, bilmediğini söyledi. Kendi re'yin ile söyle dedim. 'Kırk seneden beri kendi re'yimle bir şey söylemedim.' dedi ve Katâde bu sırada elli yaşındaydı.¹⁰⁴ rivayetinden de anlaşılmaktadır.

Yahyâ b. Sellâm'ın tefsirinde, öğrencisi Saîd b. Ebû Arûbe vasıtasıyla nakledilen çok sayıda rivayeti ve kıraate dair açıklamaları bulunmaktadır. İki cilt halinde basılan bu eserde Saîd'in Katâde'den üç yüzü aşkın rivayeti yer almaktadır.¹⁰⁵ Abdürrezzak b. Hemmâm tefsirinde bulunan rivayetlerin çoğunluğu ise Ma'mer vasıtasıyla gelmektedir.¹⁰⁶ Altı bine yakın Katâde rivayetinin yer

⁹⁸ *Nüzûlü'l-Kur'an* adlı bir eser daha nisbet edilmektedir. Bk. İbnü'n-Nedîm, *el-Fibrîst*, 36, 40. Ona nisbet edilen diğer kitaplar için bk. Levent, *Hasan-ı Basrî'nin Hayatı*, 120-125.

⁹⁹ Muhammed Abdürrahim, *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî* 2 Cilt (Kâhire: Dârü'l-hadîs, 1535/1992).

¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/499-505; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 3/428. Ayrıca bk. Bedr, *Tefsîru Katâde*, 35-36; Gökcan, *Katâde İbn Diâme ve Tefsîr*, 44.

¹⁰¹ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/506-507; İbn Hacer, *Tehzîbü'l-Tehzîb*, 3/428.

¹⁰² İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/2, 134-135.

¹⁰³ İbn Ebû Hâtîm, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3/2, 134.

¹⁰⁴ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-kebir*, 8/228.

¹⁰⁵ Örnek için bk. Yahyâ b. Sellâm, *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*, thk. Hind Şelebî (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1425/2004), 1/50, 55, 79, 101, 144; 2/545, 814. Ayrıca bk. İsmail Cerrahoglu, *Yahya İbn Sellam ve Tefsirdeki Metodu* (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970), 61.

¹⁰⁶ Örnek için bk. Abdürrezzak b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk b. Hemmâm*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dârü'l-kütübü'l-İlmiyye, 1419), 1/256, 259, 268, 280, 484; 2/21, 105, 266, 387; 3/391, 478.

aldığı *Câmi'u'l-beyân*'da da durum buna benzerdir ve İbn Ebû Arûbe ile Ma'mer, Kâtade'den en çok aktaran iki isimdir.¹⁰⁷

Katâde'nin tefsire olan vukûfiyeti “Kur'an'da hiçbir âyet yoktur ki, onun hakkında bir şey duymamış olayım.”¹⁰⁸ kavlinde görülmekte ve sahip olduğu tefsir birikimi sonraki dönem kaynaklarına yansımaktadır. Tâbiûn arasında Kur'an'ın sünnetle tefsirine en çok ehemmiyet verenin Katâde olduğu, Taberî tefsirinde iki yüz yerde Hz. Peygamber'in tefsirine dayandığı ve bu sayı ile diğer tâbiûn arasında en büyük orana sahip bulunduğu ifade edilir.¹⁰⁹ Hasan-ı Basrî'ye uzun yıllar öğrencilik yapması sebebiyle tefsirinde hocasının tefsir özellikleri net bir şekilde hissedilmektedir. Kütüb-i sitte'deki rivayetler içerisinde Ebü'l-Âliye'den en fazla nakleden isimdir. Yine Saîd b. Müseyyeb'den en çok rivayet eden olarak nitelenen Katâde'nin,¹¹⁰ Saîd b. Müseyyeb'den aldığı ilim sebebiyle Medine ehlinin görüşlerine de atıfta bulunmaktadır: “*Onlar yeşil minderlere (rafrac) ve güzel döşeklere yaslanırlar.*” (er-Rahman 55/76) âyetinin tefsirinde, “rafrac”ın, “örtü, sergi, yaygı” anlamına geldiğini söyleyerek “Medine ehli de böyle demiştir.” şeklinde açıklamaktadır.¹¹¹

Rivayetlerinin çoğu kendinde bitmekte ve bazen kendi re'yini serdederken sözünü yeminle teyid etmektedir. Bedevî Araplar'ından olan Katade'nin dile hakimiyeti üst düzeydedir ve bu durum tefsirine yansımaktadır. Onun tefsirinde, sahâbe ve tâbiûn tefsirinin genel karakteristiği olan ve Ebü'l-Âliye'nin tefsirinde de gördüğümüz gibi kısa açıklamalar ve lugavî izahlar genişçe yer almaktadır. Örneğin; *إِنَّ عَلَيْنَا جَمْعَهُ وَقُرْآنَهُ* “*Şüphesiz onu toplamak ve oku(t)mak bize aittir.*” (el-Kıyâme 75/17) âyetindeki *قُرْآنَهُ* kelimesini *التأليف* /toplamak, bir araya getirmek;¹¹² “*Din günününün sahibî?*” (el-Fâtiha 1/4) âyetini, Allah'ın kullarına işledikleri amele mukabil ceza veya mükafat verdiği gün;¹¹³ “*Elif-lâm-mîm*”i (el-Bakara 2/1), Kur'an'ın isimlerinden bir isim;¹¹⁴ “*Onların üzerinden azabı/felaketi (الرجز/ ricz) kaldırıncı*” (el-A'râf 7/135) âyetindeki “ricz”i azab mânasında tefsir etmiştir.¹¹⁵ Tefsirinde emsâlül-Kur'an, münâsebâtül-Kur'an, nesh, esbâbü'n-nüzûl, Mekkî-Medenî gibi birçok ulûmü'l-Kur'an konusuna dair izahları yer almaktadır. Yine âyeti bir başka âyetle de açıklamaktadır: “*Bizim kalplerimiz*

¹⁰⁷ Ma'mer vasıtasıyla 1500'e yakın rivayet gelmektedir. Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir 1/96, 157, 205; 6/24, 579; 7/249, 288, 321; 8/346, 360; 10/227; 11/131; 16/195, 199. İbn Ebû Arûbe vasıtasıyla ise 3500'ü aşkın rivayet bulunmaktadır. Örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir 1/282, 370, 543; 2/81, 178, 300; 3/115, 144, 176, 401, 460; 4/235, 335, 452; 13/580; 14/152; 16/127, 156.

¹⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbü'l-Kemâl*, 23/511.

¹⁰⁹ Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/ 21. Hz. Peygamber'e ulaşan rivayetlerine örnek için bk. Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 1/96; 2/622; 3/189, 385; 4/309; 6/514; 21/447, 562; 24/689.

¹¹⁰ Levh, *Tefsîru Ebü'l-Âliye*, 92; Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/251.

¹¹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-Tehzîb*, 3/428; Hudayrî, *Tefsîrü't-tâbi'in*, 1/521-522.

¹¹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 1/96.

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 1/157.

¹¹⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 1/205.

¹¹⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 13/71.

kalıflıdır.' dediler." (el-Bakara 2/88) âyetini "Dediler ki: 'Bizî çağırıldığı şeye karşı kalplerimiz örtülmüştür. Kulaklarımızda bir ağırlık, seninle bizim aramızda da bir perde vardır.'" (Fussilet 41/5) âyetiyle;¹¹⁶ "Bilin ki Allah, gerçekten kişi ile kalbi arasına girer." (el-Enfâl 8/24) âyetini "Andolsun, insanı biz yarattık ve nefsinin kendisine fısıldadıklarını biliriz ve biz ona şab damarından daha yakınız." (Kâf 50/16) âyetiyle¹¹⁷ tefsir etmektedir.

Kıraatlere yönelik açıklamalarına bakıldığında, bazen birkaç kıraat arasında tercih yaptığı görülür. Mesela *كَذَلِكَ وَرَوَّجْنَا لَهُمُ بُحُورَ عَيْنٍ* "Bu böyledir; ayrıca onları iri siyah gözülü hurilerle evlendiririz." (ed-Duhân 44/54) âyetinde *بِحُورٍ عَيْنٍ* ibaresini Abdullah b. Mes'ûd'un *بِعَيْسٍ عَيْنٍ* şeklinde okuduğunu ve Mücâhidin'in tercih ettiği görüşün aksine bu ifadenin, gözün beyazlığını ifade ettiğini söylemektedir.¹¹⁸

Ona *en-Nâsîh ve'l-mensûh fî kitâbillâh, Kitâbü't-tefsîr, Avâşir'ul-Kur'an ve Kitâbü'l-menâsik* adında dört ayrı eser nisbet edilmektedir.¹¹⁹ Hakkında müstakil çalışmalar yapılmıştır: Fahri Gökcan'ın hazırladığı "Katâde b. Diâme ve Tefsiri" adlı doçentlik tezi, Abdullah Ebussuûd Bedr tarafından "Tefsîru Katâde: dirâse li'l-müfessir ve menheci tefsîrihi" adlı yüksek lisans tezi; Ömer Yûsuf Kemal tarafından "Katâde b. Diâme es-Sedûsî ve tefsîruhû" adlı yüksek lisans tezi; Şu'ayb Hasîb Abdülhalîm tarafından "Tefsîrü Katâde min hılâli Tefsîri't-Taberî: dirâse ve cem'" adlı doktora tezi, bu çalışmalardan sadece birkaçıdır.¹²⁰

Son olarak, ekol eksenli tefsir tarihi yazımında Hasan-ı Basrî ve Katâde'nin Kûfe ekolü altında Abdullah b. Mes'ûd'un talebesi olarak zikredilmesi hususuna değinmek gerekir.¹²¹ Yaygın kanaatin aksine Hasan-ı Basrî'nin Kûfe ilim merkeziyle bir münasebeti olmadığı gibi, Abdullah b. Mes'ûd ile de hoca-öğrenci ilişkisi bulunmamaktadır. Hasan-ı Basrî, 21/642 yılında Medine'de doğmuş ve 37/657 yılında kadar burada yaşamıştır. Abdullah b. Mes'ûd ise 17/638 yılında Kur'an öğretimi için Kûfe'ye geçmiş ve belirli sürelerde Medine'de bulunsa da çoğunlukla Kûfe'de kalmıştır. Hasan-ı Basrî'nin, Medine'de iken sahâbenin ekseriyetinin ilminden istifade etmesi gibi bu süre içerisinde Abdullah b. Mes'ûd'dan da rivayet alması mümkündür. Bununla birlikte, aralarında hoca-talebe ilişkisi oluşturacak bir iletişimden bahsetmek söz konusu değildir. Bir önceki başlıkta ifade

¹¹⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 2/366.

¹¹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 13/471.

¹¹⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türki, 21/66.

¹¹⁹ Sezgin, *Târîhu't-türâsi'l-'Arabî*, 1/1, 75-76.

¹²⁰ Gökcan, *Katâde b. Diâme ve Tefsiri*, 138; Bedr, *Tefsîru Katâde*, 135; Ömer Yûsuf Kemal, *Katâde b. Diâme es-Sedûsî ve tefsîruhû* (Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1401/1981), 1447; Şu'ayb Hasîb Abdülhalîm, *Tefsîri Katâde min hılâli Tefsîri't-Taberî: dirâse ve cem'* (Beirut: Câmi'atü'l-kıddîs Yûsuf, Doktora Tezi, 1996), 457.

¹²¹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1/92; Cerrahoğlu, *Tefsir Taribi*, 111.

edidiği üzere Hasan-ı Basrî'nin sahâbeden en çok aktardığı isim Abdullah b. Abbas'tır. Kendisine illâ bir sahâbi hoca tayîn edilecekse bu, Basra'da da bir arada bulunduğu Abdullah b. Abbas olur. Şu noktanın da altını çizelim ki; Abdullah b. Abbas'ın Basralı ulemâya tesiri, Basra'daki valilik dönemiyle sınırlı değildir. Mekke'ye döndükten sonra da Basralılarla arasındaki iletişim devam etmiş, Basralılar onun ilminden istifade etmek için Mekke'ye gidip gelmişlerdir. Aynı zamanda Abdullah b. Abbas'ın meşhur talebelerinden Câbir b. Zeyd Basra'da ikamet etmekte ve İkrime'nin (ö. 105/723) de bir süre burada halka tefsir dersi verdiği ifade edilmektedir. Abdullah b. Abbas, "Ehl-i Basra Câbir'in sözünü tutarsa, Kur'an hakkındaki bilgileri artar." demiş ve zaman zaman kendisine gelen Basralı'ları "İçinizde Câbir varken niye bana soruyorsunuz?" diyerek ona yönlendirmiştir.¹²² İkrime, Basra'da olduğu zamanlarda Hasan-ı Basrî onun ilmine saygısından fetva ve tefsir dersi vermeyi bırakmış ve "Onun tefsirini sıkı tutunuz." demiştir.¹²³ Dolayısıyla Abdullah b. Abbas'ın ilmi bu iki talebesi eliyle de Basra'da yaygınlaşmıştır.

Yine Katâde'nin, Abdullah b. Mes'ûd'un vefatından yaklaşık otuz yıl sonra 60/680 tarihinde doğduğu göz önünde bulundurulduğunda ona öğrenci olmasının imkan dahilinde olmadığı, bunun yanı sıra belli bir tarikle Abdullah b. Mes'ûd'dan naklettiği veya muayyen bir öğrencisi vasıtasıyla rivayet alıp onun ilminin aktarıcısı olduğunu söylemek de mümkün görünmemektedir. Katâde'nin Taberî tefsirindeki yüzlerce rivayeti arasından Abdullah b. Mes'ûd ve talebelerinden aktardıkları son derece sınırlıdır. "Bize zikredildiğine göre Abdullah b. Mes'ûd şöyle diyordu."¹²⁴ "Abdullah b. Mes'ûd mushafında/harfinde böyledir."¹²⁵ Abdullah b. Mes'ûd'dan direkt aktararak arada senedi vermeden;¹²⁶ Ebû Mücliz → Ebû Ubeyde → Babasından → Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle;¹²⁷ Zürâre b. Evfâ → Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle;¹²⁸ Ma'bed b. Abdillâh ez-Zimânî → Abdullah b. Utbe b. Mes'ûd → Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle;¹²⁹ Ukbe b. Abdilgâfir → Ebû Ubeyde b. Abdillâh → Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle;¹³⁰ A'meş → Abdullah b. Mes'ûd tarikiyle¹³¹ ve son olarak Hasan-ı Basrî → İmran b. Husayn → Abdullah b. Mes'ûd tariki¹³² ile toplam yirmi yedi rivayet tesbit edebildik.

¹²² İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-kebir*, 9/179.

¹²³ Mizzî, *Tebzîbü'l-kemâl*, 20/273; Şemsüddin ed-Dâvûdî, *Tabakâtü'l-müfessirîn* (Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.), 1/387; Hâlid b. Yûsuf, "Târîhu tefsîri's-selef", 1/231.

¹²⁴ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 4/222; 6/534; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 15/24, 248; 21/17, 56.

¹²⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 14/179, 542; 15/229, 356, 622; 16/156, 559, 576; 21/66; 22/641.

¹²⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 4/478; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 14/396; 23/613.

¹²⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 9/46.

¹²⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Şâkir, 12/259, 260.

¹²⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 14/628, 630.

¹³⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 15/23.

¹³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 22/45.

¹³² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, thk. Türkî, 22/331.

Son olarak şunu da ekleyelim; tâbiûn döneminde Kûfe ile Basra birbirine rakip iki şehirdir ve özellikle Arap dili ve nahvindeki “Basriyyûn” ve Kûfiyyûn” şeklindeki iki ekolün varlığı bunu göstermektedir. Kûfe dil mektebinin Basra mektebinden yaklaşık bir asır sonra ve ona nisbetle ortaya çıkması ile *Mu‘cemü’l-büldân*’da geçen ve Basra ile Kûfe için kullanılan Basratân (iki Basra) ifadesi¹³³ Basra’nın Kûfe’ye mukaddem olduğuna işaret etmektedir. Kûfe doğumlu olan ve Basra’da büyüüp yetişen Yûnus b. Ubeyd’in (ö. 139/756) “Kûfe’de yetişmediğim için Allah’a hamdolsun.”¹³⁴ sözü de bu iki şehrin daha o dönemdeki ihtilafına ve farkına işaret etmektedir.

Kısaca, ilmî hayatta Basralılar’ın en az iletişim kurdukları isimler Kûfeliler ile Abdullah b. Mes‘ûd ve ashâbıdır. Tefsir ilminde en çok istifade ettikleri ise Basra’da bulunan Ebû Mûsa el-Eş‘ârî ve Enes b. Mâlik gibi sahâbenin yanı sıra; başta Abdullah b. Abbas olmak üzere Mekkeliler, sonrasında ise Übey b. Ka‘b ve Saîd b. Müseyyeb gibi Medinelilerdir. Dolayısıyla, hayatlarını vefat edinceye kadar Basra’da sürdüren her iki müfessirin Basra ilim merkezine nisbet edilerek incelenmesi ve ekolleşme anlayışına dayalı bu ve benzeri tasniflerden vazgeçilmesi kanaatimizce daha isabetli olacaktır.

Sonuç

Tâbiûn döneminin siyasî ve ilmî açıdan en önemli şehirlerinden biri olan Basra, erken dönem tefsirine büyük oranda tesiri olan çok sayıda kıymetli müfessire ev sahipliği yapmıştır. Bu isimlerden ön plana çıkan Ebû’l-Âliye, Hasan-ı Basrî ve Katâde’nin başta *Câmi’u’l-beyân* olmak üzere senedi tam nakleden tefsir eserlerindeki rivayetlerinden hareketle genel olarak; dilde sahip oldukları geniş kültürün tefsir rivayetlerine yansıdığı; âyetleri açıklarken, kısa kelime tahlilleri, garîb, müşkil ve mübhem lafızların beyanı ile kıraata dair bilgilere yer verdikleri ve zaman zaman fikhî izahlar yaptıkları ancak bu fikhî izahların tefsirlerinde ciddi bir yekûn tutmadığı görülmüştür. Çalışmada, ekol eksenli tefsir tarihi yazıcılığında Basra’nın ihmal edildiği vurgusunun yanı sıra; Ebû’l-Âliye’nin Medine ekolünden, Hasan-ı Basrî ve Katâde’nin ise Abdullah b. Mes‘ûd’un talebesi olarak Kûfe ekolünden zikredilmesinin hatalı olduğunun altı çizilerek bu müfessirlerin Basra ilim merkezindeki konumlarına dikkat çekilmiştir. Basra’daki Ebû Mûsa el-Eş‘ârî, İmrân b. Husayn ve Enes b. Mâlik gibi sahâbenin yanı sıra Mekke’deki hayatından önce bir müddet Basra’da bulunan Abdullah b. Abbas’ın da buradaki tâbiûnun Kur’an bilgisi üzerindeki etkisine temas edilmiştir. Basra’daki tefsir faaliyetleri ve tâbiûn müfessirlerine dair çalışmaların yeterli ölçüde olduğu söylenemez. Muhammed

¹³³ Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, *Mu‘cemü’l-büldân* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977), 1/430.

¹³⁴ İbn Ebû Hayseme, *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Salâh b. Fethi Helel (Kahire: el-Fârûkü’l-hadîse, 2004/1424), 2/389.

b. Sîrîn, Ebû Recâ el-Utâridî ve Dâvûd b. Ebû Hind gibi tefsir kaynaklarında çok sayıda tefsir rivayeti bulunan tâbiûn hakkında yapılacak araştırmalar önemli bir boşluğu dolduracaktır. Yine başta Hafsa bint Sîrîn olmak üzere Basralı kadın tâbiûnun ilim geleneğindeki yerine dikkat çeken çalışmalarla; özellikle ilim merkezleri ve bu merkezlerdeki meşhur müfessirler arasındaki mukayeseli incelemeler, erken dönem tefsir faaliyetlerini doğru anlama ve değerlendirebilme adına alana önemli katkılar sunacaklardır.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s): Ceyda GÜRMAN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder / The author acknowledges that he received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdülhâlim, Şu‘ayb Hasîb. *Tefsîrî Katâde min bilâli Tefsîri't-Taberî: dirâse ve cem‘*. Beyrut: Câmi‘atü'l-kıddîs Yûsuf, Doktora Tezi, 1996.
- Altıkulaç, Tayyar. “Zir b. Hubeyş”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44/449. İstanbul: TDV Yayınları, 2013.
- Aydınlı, Abdullah. “Hasan Basri, Hayatı ve Hadis İlmindeki Yeri”. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8 (1988), 91-113.
- Bağdâdî, Hatîb. *el-Kifâye fi ‘ilmi’r-rivâye*. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1938.
- Bağdâdî, Hatîb. *Takyîdü'l-‘ilm*. thk. Sa‘d Abdülgaffâr Ali. Kahire: Dârü'l-istikâme, 1429/2008.
- Bedr, Abdullah Ebussuûd. *Tefsîru Katâde: dirase li'l-müfessir ve menbeci tefsîrihi*. Kahire: Âlemü'l-kütüb, 1399/1979.
- Belâzûrî, Ahmed b. Yahyâ. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ‘- Ömer Enîs et-Tabbâ‘. Beyrut: Müessesetü'l-maârif, 1407/1987.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi: Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınları, 1973.
- Birişik, Abdülhamit. “Hasan-ı Basrî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/301-303. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Buhârî, Muhammed b. İsmâil. *et-Târihu'l-kebir*. 4 Cilt. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1958.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Yahya İbn Sellam ve Tefsirdeki Metodu*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1970.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Tarihi*. Ankara: Fecr Yayınları, 2014.
- Dâvûdî, Şemsüddin. *Tabakâtü'l-müfessirîn*. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-‘ilmiyye, ts.
- Demirci, Muhsin. *Tefsir Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2006.
- Demircigil, Bayram. *Hasan-ı Basrî Kıraati ve Kur’an Tefsirine Katkısı*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2016.

- Duman, Zeki. *Uygulamalı Tefsir Usûlü ve Tarihi Başlangıcından Tedvîn Dönemine Kadar*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 1992.
- Gökcan, Fahri. *Katâde İbn Diâme ve Tefsiri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doçentlik Tezi, 1977.
- Gürman, Ceyda. “Hicri I. Asırda Basra ve Tefsir İlmi Açısından Önemi”. *Hicri Birinci Asırda İslamî İlimler*. ed. Hidayet Aydar vd. 1/501-530. İstanbul: Ensar Yayınları, 2020. <http://www.asira-sirislamiilimler.net/archive.htm>
- Hâlid b. Hüseyin. *Câmi’u abbâri’n-nisâ min Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*. Riyad: Mektebetü’r-rüşd, 1425/2004.
- Hâlid b. Yûsuf. “Târîhu tefsîri’s-selef”. *el-Medhal ile’l-mevsû’ati’t-tefsîri’l-me’sûr*. ed. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr vd. 1/181-277. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017.
- Hâlid b. Yûsuf. “Müfessirü’s-selef ve merâtübühüm fi’t-tefsîr”. *el-Medhal ile’l-mevsû’ati’t-tefsîri’l-me’sûr*. ed. Müsâid b. Süleyman et-Tayyâr vd. 1/278- 431. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1439/2017.
- Halîfe b. Câsim b. Muhammed. *Tefsîru Ebü’l-Âliye min evveli sûrati’l-Fâtîha ilâ âbri sûrati’n-Nabl cem’an ve tabkîkan*. Riyad: Câmiatü’l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1409/1989.
- Halîfe b. Hayyât. *Târîhu Halîfe*. thk. Ekrem Ziyâ el-‘Umerî. Riyad: Dâru Tayyibe, 1405/1985.
- Hamevî, Yâkût b. Abdullah. *Mu‘cemü’l-büldân*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1397/1977.
- Hâmid, Abdüsettâr. “Devretü’l-Basra fi tetavvuri’t-tefsîr fi’l-karneyni’s-sânî ve’s-sâlisi’l-hicreyeyn”. *Mevsû’atü’l-Basra el-badariyye: el-mevsû’atü’l-fikeriyye*. ed. Kahtân Abdüsettâr el-Hadîsî vd. 9-43. Basra: Câmiatü’l- Basra el-Merkezü’s-Sekâfî, 1990.
- Hudayrî, Muhammed b. Abdullah. *Tefsîrü’t-tâbi’in arz ve dirâse ve mukârene*. 2 Cilt. Riyad: Dâru’l-vatan, 1420/1999.
- Hüseyinî, Ebû Ferha. *Ârâü Ebü’l-Âliye fi’t-tefsîr*. Kahire: Câmiatü’l-Ezher, Doktora Tezi, 1990.
- İbn Asâkir, Ebü’l-Kâsım. *Târîhu medîneti Dîmaşk*. 80 Cilt. thk. Muhibbüddin Ebû Saîd Ömer b. Garâme el-Amrî. Beyrut: Dâru’l-fikr, 1416/1996.
- İbn Ebû Hâtim. *el-Cerh ve’t-ta’dîl*. 4 Cilt. Beyrut: Dâru’l-kütübi’l-‘ilmiyye, 1371/1952.
- İbn Ebû Hâtim. *Tefsîrü’l-Kur’âni’l-‘azîm müsnefen an Rasûlillah ve’s-sabâbe ve’t-tâbi’in*. 10 Cilt. thk. Esad Muhammed Tayyib. Riyad: Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz, 1417/ 1997.

- İbn Ebû Hayseme. *et-Târîhu'l-kebir*. 4 Cilt. thk. Salâh b. Fethi Helel. Kahire: el-Fârûkü'l-hadîse, 2004/1424.
- İbn Ebû Şeybe, Ebû Bekr. *el-Kitâbü'l-Musannefî'l-ehâdis ve'l-âsâr*. 7 Cilt. Beyrut: Dârü't-tâc, 1409/1989.
- İbn Hacer, el-Askalânî. *Tehzîbü't-Tehzîb*. 4 Cilt. thk. İbrâhim ez-Zeybek-Âdil Mürşid. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, ts.
- İbn Hibbân, Muhammed. *Kitâbü's-Sikât*, 10 Cilt. thk. Muhammed Abdülmûîn Han. Haydarabad: Dâiretü'l-maârifî'l-Osmâniyye, 1393/1973.
- İbn Hibbân, Muhammed. *Meşâbiru 'ulemâi'l-emsâr*. thk. Mecdî b. Mansûr b. Seyyîd eş-Şûrâ. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1416/1995.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-a'zîm*. 8 Cilt. thk. Sâmi b. Muhammed es-Selâme. Riyad: Dâru Tayyibe, 1420/1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 21 Cilt. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. Cîze: Dâru Hicr, 1417-1418/1997-1998.
- İbn Sa'd, Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kebir*. 11 Cilt. thk. Ali Muhammed Ömer. Kahire: el-Mektebetü'l-Hancî, 1421/2001.
- İbnü'l-Adîm, Kemâlüddin. *Buğyetü't-taleb fî târîhi Haleb*. 12 Cilt. thk. Süheyl Zekkâr. Beyrut: Dârü'l-fikr, ts.
- İbnü'l-Cezerî, Şemsüddin. *Gâyetü'n-nihâye fî tabakâti'l-kurrâ*. thk. Gotthelf Bergstraesser. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 2 Cilt. 2006.
- İbnü'n-Nedîm, Ebü'l-Ferec. *el-Fibrîst*, thk. Rıza Teceddüd. y.y., b.y., ts.
- İsfehânî, Ebû Nuaym. *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtü'l-esfîyâ*. 10 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1409/1988.
- Kal'acî, Muhammed Revvâs. *Mersû'atü fâkhi'l-Hasan el-Basrî*. Beyrut: Dârü'n-Nefâis, 1989.
- Kattân, Mennâ. *Mebâhîs fî 'ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1995.
- Kemal, Ömer Yûsuf. *Katâde b. Diâme es-Sedûsî ve tefsîrubû*. Gazze: el-Câmiatü'l-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1401/1981.
- Köse, Murtaza. "Tâbi'ûn Fukahasından Basralı Fakih Katâde b. Diâme (v. 117/735) ve Bazı Fıkhi Görüşleri". *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi* 14 (2009), 219-232.

- Kudât, Emîn. *Medresetü'l-hadîs fî'l-Basra hatte'l-karnî'l-sâlisî'l-bicrî*. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1419/1998.
- Levent, Etem. *Çağlara Işık Tutan Hasan-ı Basrî'nin Hayatı-Öğretim ve Tefsir Yöntemi*-. İstanbul: Arı Sanat Yayınları, 2005.
- Levh, Abdüsselâm Hamdân Avde. *Tefsîru Ebü'l-Âliye Rufe' b. Mibrân er-Riyâhî cem', tensîk ve dirâse*. Ümmü Derman: Câmîatü'l-Kur'âni'l-Kerîm ve 'ulûmi'l-İslâmiyye, Doktora Tezi, 1415/1995.
- Maden, Ömer Faruk. *Hicrî II. Asır Ebl-i Hadis Halkaları (Basra Örneği)*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ma'mer b. Müsennâ, Ebû Ubeyde. *Mecâzî'l-Kur'an*, 2 Cilt. thk. M. Fuat Sezgin. Kahire: Muhammed Sâmi Emin el-Hancî, 1954-1962.
- Mizzî, Cemâlüddin Ebü'l-Haccâc. *Tehzîbü'l-Kemâl fî esmâi'r-ricâl*. 35 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf. Beyrut: Müessesetü'r-risale, 1403/1983.
- Muhammed Abdürrahim. *Tefsîrü'l-Hasan el-Basrî*. Kâhire: Dârü'l-hadîs, 1535/1992.
- Nûra bint Abdülhîlâl. *Tefsîru Ebü'l-Âliye min evvelî sûrati'l-İsrâ ilâ âhri sûrati'n-Nâs cem'an ve dirâseten ve tabkiken*. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Yüksek Lisans Tezi, 1413/1992.
- Sabrî, Urve İkrime Saîd. *Ebü'l-Âliye er-Riyâhî ve ârâühü'l-fıkhiyye: dirâse mukârene*. Ümmü Dermân: Câmîatü Ümmü Dermân, Yüksek Lisans Tezi, 1996.
- San'ânî, Abdürrezzak b. Hemmâm. *Tefsîru Abdürrezzâk b. Hemmâm*. 3 Cilt. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. Beyrut: Dârü'l-kütübî'l-İlmiyye, 1419.
- Sehâvî, Alemüddin Ali b. Muhammed. *Cemâlî'l-kurrâ ve kemâlî'l-ikrâ'*. 2 Cilt. thk. Ali Hüseyin el-Bevvâb. Mekke: Mektebetü't-türâs, 1408/1987.
- Sezgin, Fuat. *Târîhu't-türâsî'l-'Arabî*. çev. Mahmud Fehmi Hicâzî. 6 Cilt. Riyad: Câmîatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, 1411/1991.
- Süyûtî, Celâlüddin Abdurrahman. *el-İtkân fî 'ulûmi'l-Kur'an*. nşr. Merkezü'd-dirâsâti'l-Kur'âniyye. 7 Cilt. Medine: Mücemmaü'l-Melik Fehd li-tibâati'l-Mushafi's-Şerif, ts.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Târîhu'r-rusûl ve'l-mülûk*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 11 Cilt. Mısır: Dârü'l-maârif, 2. Basım,1969.
- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'u'l-beyân an te'vilî âyi'l-Kur'an*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir- Ahmed Muhammed Şâkir. 16 Cilt. Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 2. Basım, ts.

- Taberî, Muhammed b. Cerîr. *Câmi'ü'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah b. Abdilmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Cîze: Dâru Hicr, 1422/2001.
- Uludağ, Süleyman. "Hasan-ı Basrî". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. 16/291-293. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yahyâ b. Sellâm. *Tefsîru Yahyâ b. Sellâm*. thk. Hind Şelebî. 2 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, 1425/2004.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed. *Tezkiiretü'l-huffâz*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Zehebî, Şemsüddin Muhammed. *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*. 25 Cilt. thk. Beşşâr Avvâd Mahmûd. Beyrut: Müessesetü'r-risâle, 11. Basım, 1417/1996.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin. *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*. 3 Cilt. Kahire: Dârü'l-hadîs, 1426/2005.
- Zerkeşî, Bedrüddin Muhammed. *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim. 4 Cilt. Kahire: Dârü't-türâs, 1404/1984.